

УДК 316.66:159.922.1

Ольга Кобзева

КЛЮЧОВІ КОНЦЕПТИ ГЕНДЕРНОЇ ТЕОРІЇ ТА ГЕНДЕРНІ ВІДНОСИНИ ЯК СОЦІАЛЬНО- ФІЛОСОФСЬКА ПРОБЛЕМА

У статті визначені термінологічні й понятійні контексти у гендерній інтерпретації, доведена необхідність усвідомлення сутності гендерних відносин, концептуального розуміння гендерних понять і термінів. Акцентовано увагу на дослідженнях гендерних відносин і необхідності їх введення в сферу філософсько-методологічного осмислення, статусі дослідження гендерних відносин як нової галузі знання.

Ключові слова: гендер, гендерні відносини, гендерна термінологія, стать, гендерна освіта, гендерна рівність.

Kobzeva O. Key concepts of gender theory and gender relations as social and philosophic problem

Terminological and conceptual contexts in gender interpretation are determined in the article. The necessity of essence awareness of gender relations, conceptual understanding of gender notions and term is proved. The attention is concentrated on gender relations researches and the necessity of their introduction in the sphere of philosophical and metodological comprehension and upon research status of gender relations as new branch of knowledge.

Key-words: gender, gender relations, gender terminology, sex, gender education, gender equality.

Кобзева О. Ключевые концепты гендерной теории и гендерные отношения как социально-философская проблема

В статье определены терминологические и понятийные контексты в гендерной интерпретации, доказана необходимость осознания сути гендерных отношений, концептуального понимания гендерных понятий и терминов. Сконцентрировано внимание на исследованиях гендерных отношений и необходимости их введения в сферу философско-методологического осмысления, статусе исследования гендерных отношений как новой отрасли знания.

Ключевые слова: *гендер, гендерные отношения, гендерная терминология, пол, гендерное образование, гендерное равенство.*

Сучасна епоха визначається характерними для неї термінами і поняттями, що втілюють у собі відповідний культурний зміст діяльності і соціально-філософський відтінок людських взаємин. Виникає потреба у конструюванні зрозумілих термінологічних і понятійних контекстів у гендерній інтерпретації, необхідності усвідомлення сутності гендерних відносин, концептуального розуміння гендерних понять і термінів [1].

Аналізуючи термінологію, поняття і провідні гендерні категорії, необхідно враховувати чинники, які створюють їх підґрунтя та конструюють у кожному з них первинні, значущі і домінуючі їх характеристики. Грамотно визначати і вивчати наявні гендерні проблеми, виокремлювати їх провідні чинники і прогнозувати очікувані наслідки можна тільки при такому підході вдосконалення управління гендерними процесами в сучасному суспільстві.

У 1958 році психоаналітик Роберт Столер, який працює в університеті Каліфорнії (США), вперше вводить в науку термін «гендер» (соціальні прояви приналежності до статі, чи так звана «соціальна стать»). Його концепція будується на розділенні «біологічного» й «культурного»: вивчення статі (англ. – «sex»), на думку Р. Столера, є наочною областю біології та фізіології, а вже аналіз гендера (англ. – «gender») – може бути розглянутий як наочна сфера соціально-філософсько-психологічних досліджень, аналізу культурно-історичних явищ. Таким чином, дослідник дійшов висновку, що буття жінки не обов'язково пов'язувати із жіночістю, а чоловіка – з мужньою поведінкою. Це все дало поштовх до нового напрямку соціальних досліджень – *гендерних*. Такої самої думки дотримувалась й психолог Рода Унгер у своїй праці «Про редефініцію понять статі і гендеру». Вона запропонувала вживати слово «стать» лише щодо специфічних біологічних аспектів людини і використовувати слово «гендер», коли йдеться про соціально-філософські, культурні та психологічні аспекти.

Не треба розуміти стосунки між статями як репрезентацію природного порядку, їх треба розглядати як репрезентацію внутрішньокультурних систем і правил, але тільки в тому випадку, якщо статеві особливості залежать не від біологічних параметрів, а від соціально-культурних класифікацій. «Гендер не можна ототожню-

вати з «природною» статтю. Швидше за все, йдеться про репрезентацію деяких відносин, які є основою для стосунків індивідуума й суспільства і ґрунтуються на сконструйованій та усталеній опозиції двох біологічних статей» [2].

Вживати термін *гендер* треба не тільки стосовно чоловіків і жінок, а й стосовно взаємин поміж ними як окремими соціально-демографічними групами та гендерних відносин у цілому. Він окреслює реалізацію соціальних ролей дівчаток і хлопчиків, потім – жінок і чоловіків, характер їх соціальної побудови та подальшої стратегії розвитку. Таким чином, гендерні відносини – важливий аспект соціальної організації, що відображає її системні характеристики та структурує відносини між суб'єктами при спілкуванні. Варто зазначити також, що гендерні відносини фіксуються у мові як культурно зумовлені стереотипи, таким чином вони впливають на поведінку особистості.

Феміністська література містить кілька концепцій гендеру: по-перше, гендер визначається як складний соціокультурний конструкт: розходження в ролях, поведженні, ментальних і емоційних характеристиках між чоловічим і жіночим, що конструюються суспільством. Отже, гендер – організована модель соціально-філософських відносин між жінками і чоловіками, що визначає їхні взаємини в основних інститутах суспільства. Цей базовий вимір соціальної структури суспільства, а також інші соціально-демографічні й культурні характеристики (раса, клас, вік) організовують соціальну систему. Індивіди конституюють гендерні розходження. Гендерні норми і стереотипи визначають психологічні якості, не мають універсального змісту і значно розрізняються в різних суспільствах. Тобто бути чоловіком або жінкою означає не володіти певними природними якостями, а виконувати ту або іншу роль. Гизела Бік визначає поняття «гендер» як комплексне переплетення відносин і процесів. Необхідно «мислити стосунками», щоб з аналітичної категорії гендера вивести культурну реальність – як у минулому, так і у теперішньому часі.

Антропологи (зокрема, Маргарет Мід) визначають гендер не за допомогою культури. Вони наголошують, що його значення, інтерпретація і вираження змінюються й усередині, і між культурами, служачи об'єктом історичних змін. Фемінізм термінологічно оформив поняття «гендер» у процесі свого теоретичного розвитку, а потім і власне у гендерних дослідженнях. Змістовно «гендер» зустрічається, насамперед, в ідеї соціального моделювання

чи конструювання статі. Визначення й конструювання соціальної статі надається соціальною практикою – тобто система норм поведінки, що виникає в суспільстві, зумовлює виконання визначених статевих ролей; відповідно виникає низка уявлень про «чоловіче» й «жіноче» у цьому суспільстві. Стать, визначена владою і мовою, вже не належить людині, але людина належить статі. Однією з соціально-філософських проблем щодо статі є те, що у сучасному суспільстві досить важко розмежувати біологічну зумовленість статі та її соціальне моделювання. За словами філософа-постмодерніста Жана Бодрійара, «сьогодні немає нічого менш надійного, ніж стать» [3]. Принцип невизначеності поширюється як на статеві взаємини, так і на відносини політичні й економічні.

Визначаючи гендер як категорію, має сенс виокремлення двох концепцій: теорії соціальної конструкції гендеру і теорії гендерної системи. Зважаючи на логіку першого підходу (гендер як соціальний конструкт), можна виділити три групи характеристик: *біологічна стать*, *полорольові стереотипи*, поширені в суспільстві, і так званий *гендерний дисплей* – різноманіття виявів, пов'язаних із запропонованими суспільством нормами чоловічої і жіночої дії і взаємодії. Поняття «гендерний дисплей», введене американським соціологом І. Гофманом, виражає безліч виявів культурних складових статі. Відповідно до цього підходу, гендер трактується як вимір соціальних відносин, укорінений у цій культурі.

Розглядаючи другий підхід у визначенні гендеру, спочатку треба визначити поняття «гендерна система». Це поняття включає різноманітні компоненти і по-різному визначається різними авторами. Гендерну систему можна наголосити як сукупність відносин між статями. Та оскільки вона гендерно вимірює публічну і приватну сфери, співвідносить систему гендерної ієрархії з іншими соціальними ієрархіями і системами домінування, то в аналізі такого роду велика роль приділяється вивченню ролі соціальних інститутів, що реалізують гендерні технології. Так, Г. Рабін визначає гендерну систему як «набір угод», якими суспільство трансформує біологічну сексуальність у продукт людської активності. Іншими словами, гендерна система, яка конструє дві різні нерівні взаємодоповнюючі статі, є фактично системою влади і домінування, мета якої – концентрація матеріального і символічного капіталу в руках батьків. Так само і соціолог А. Рич зазначає, що гендерна система продукує розходження і вписує їх у відносини влади і підпорядкування. Влада і суспільство в цілому моделюють гендерне про-

тистояння, перетворюючи так звані «несоціальні» розходження в «соціальні», стать-секс у стать-гендер.

«Конструкція гендеру є одночасно продуктом і процесом уявлення як про інших, так і про самих себе», – наголошує психолог і соціолог Д. Лорбер. Дослідник показує передумови і компоненти гендеру, які можуть бути розглянуті і як етапи становлення гендеру як статусу і структури:

– *стать (sex) як біологічна категорія* – безпосередньо дане сполучення генів і геніталій, дородовий, підлітковий і дорослий гормональний набір;

– *стать (sex) як соціальна категорія* – призначення від народження, засноване на типі геніталій;

– *статева (sex – gender) ідентичність* – усвідомлення себе як представника цієї статі, відчуття свого жіночого чи чоловічого тіла, усвідомлення своєї приналежності до статі в соціальному контексті;

– *стать (gender) як процес* – навчання, прийняття ролі, оволодіння поведінковими діями, вже засвоєними, що відповідають визначеному гендерному статусу;

– *стать (gender) як статус і структура* – завершення оформлення гендерного статусу індивіда як частини суспільної структури запропонованих відносин між статями, особливо структури панування і підпорядкування [4].

У дослідженнях вітчизняних дослідників О. Вороніної, Т. Клименкової, М. Малишевої та ін. відбивається прагнення систематизувати і вибудувати наявні позиції з поняття «гендер». Зокрема, О. Вороніна запропонувала модель – узагальнений варіант західних підходів до цього питання і виділила гендер: як соціально-демографічну категорію; як соціальну конструкцію; як суб'єктивність; як ідеологічний конструкт; як мережу (network); як технологію; як культурну метафору.

Наприклад, у проблематизації гендеру як *ідеологічного конструкту* представлена одна з феміністських ліній аналізу, що визначають гендер як інстанцію чоловічого домінування, що організує сексуальність через владну систему, де можливості контролю належать чоловікам. Контроль відбувається через об'єктивізацію жінок і, крім того, – через еротизацію акту контролю. Філософія постмодернізму осмислює «чоловічність» як *культурну метафору* – це є ще одним дуже продуктивним аспектом аналізу предмета. Цей аспект більшою мірою виражає культурно-символічну

природу гендеру. Стаття стає культурною метафорою, а ця метафора здатна виконувати функцію не тільки опису, але й оформлення соціальної реальності. Так аналізують гендер представники французького постмодерністського фемінізму Люсі Іррігарей, Хелен Сіксу, Юлія Крістева та ін. В іншій термінології ця ж лінія аналізу гендеру розгорнута в аспекті вивчення статевого символізму. Статевий символізм, хоч і в дуже опосередкованій, розчиненій формі, також відбиває владний зміст гендерної диференціації суспільства, що перегукується з актуальними концепціями символічної влади.

Зрештою, ми приходимо до поняття *гендерна рівність*, яка посідає важливе місце у забезпеченні розвитку здорового суспільства та знаходиться в центрі соціального прогресу. Результати розвитку не можна максимізувати та підтвердити, не приділивши належної уваги потребам та інтересам жінок і чоловіків. Внаслідок виникає поняття *гендерної справедливості*, яке передбачає урівноважене ставлення до жінок та чоловіків. Для забезпечення справедливості необхідним є доступ до мір, які компенсують історичні та соціальні невігоди, що позбавляють можливості чоловіків та жінок діяти на провідному рівні. Справедливість веде до гендерної рівності.

Гендерна рівність передбачає однаковий статус для чоловіків і жінок та означає, що вони мають однакові умови для реалізації своїх людських прав та однаковий потенціал для здійснення свого внеску у національний, політичний, економічний, соціальний та культурний розвиток, а також рівні права на користування результатами цього розвитку.

Теоретична та методологічна основа дослідження проблем гендерної рівності пов'язана з ідеєю взаємозалежності суспільних явищ, принципом історизму і міжгалузевою науковою інтеграцією як визначальними компонентами нового порядку розвитку людства. Суспільна реальність як процес потребує особливої уваги до виявлення причинно-наслідкових зв'язків залежно від суспільних процесів, які в ній відбуваються. І саме *гендерна теорія* виявляє, обґрунтовує, пропонує шляхи вирішення проблем гендерної асиметрії.

Аналіз наукових праць зарубіжних та вітчизняних авторів дозволяє виокремити такі конструкти гендерної теорії, які є основними напрямками гендерних досліджень: сексистські стереотипи соціальної свідомості, гендерні особливості економічних відносин, проблеми материнства та батьківства, гендерний вимір насильства. Зупинимось на перших двох і окреслимо основні ідеї цих напрямів.

Сексистські стереотипи соціальної свідомості

Розбудова демократичного громадянського суспільства на-самперед передбачає знищення всіх видів дискримінації, зокрема «сексизму – позиції або дії, що принижує, недооцінює або стереотипізує людей за ознакою статі» [5, с. 329]. За визначенням О. Скнар, «Соціальні стереотипи – це спрощені, схематизовані образи чоловіка і жінки. Стереотип – образ, полярний за знаком оцінки, жорстко фіксований, що не сумнівається в його істинності та спонукає до суворого й однозначного дійства. Гендерні стереотипи сформувались на основі характеристик маскулітності (компетентність, активність, незалежність, самовпевненість, рішучість, агресивність, емоційна стриманість тощо) та фемінності (пасивність, залежність, нерішучість, надмірна емоційність тощо), які існують на рівні буденної свідомості» [6, с. 169]. Ці характеристики свідчать про вплив сексизму на упередженість суспільної свідомості щодо жінок, про що стверджує М. Пірен: «Гендерний стереотип – це сприйняття, оцінка людиною статі та поширення на неї характеристик статевої групи шляхом застосування загальних характеристик і щодо чоловіків, і щодо жінок, без достатнього врахування можливих відмінностей між ними» [7, с. 15].

Проблему впливу гендерних стереотипів, сформованих культурними традиціями різних народів, на владні відносини першими порушили представниці західних феміністичних рухів.

Актуалізацію гендерних стереотипів як одну з тенденцій у трансформаціях українського суспільства відзначають більшість науковців, які працюють у сфері гендерних та жіночих досліджень: І. Грабовська, М. Скорик, Н. Сидоренко, Л. Смоляр, Н. Лавріненко, К. Левченко, М. Пірен, О. Скнар та ін.

Спроба висвітлити таке явище, як «гендерні стереотипи», в контексті українських умов розвитку суспільства вимагає опису та аналізу власне українських традицій. Одним із виявів української дискурсивної відкритості є тенденція пошуку культурного коріння, що в цьому випадку набуває форми повернення до аналізу традиційних статевих ролей, які формувалися у суспільній свідомості протягом століть.

Як зазначає О. Колісник, «культурна спадщина України переконливо свідчить про сильні позиції жінки в суспільстві. Чільне місце в культурі українців займає концепція «ідеальної жінки». Народна уява наділяє її сильним характером, дієвістю, вмінням зосереджуватися на головному і гідно вирішувати найважливіші

питання, концентруючи владу в своїх руках» [6, с. 98]. Але досить сильною є і позиція дослідниці О. Кісь. На її думку, з'явилося безліч науково-популярних публікацій, які легітимізували в науковому й суспільному дискурсі образ українки – берегині, посиляючись на нібито історичний досвід українського жіноцтва, який засвідчував одвічне домінування жінки, історичний гендерний паритет в українському суспільстві та навіть його фемінну сутність. Особливостями такого підходу є те, що він, з одного боку, репродукує консервативні гендерні стереотипи з характерним прикріпленням жінки виключно до приватної сфери (сім'ї, домогосподарства, народження та догляду за дітьми), з іншого – під гаслом «відродження традиції» насаджують штучну модель жіночої ідентифікації, що насправді має небагато спільного з українською історією [8, с. 38-39].

Саме тому реалії сучасного життя української жінки свідчать про вплив сексизму на розподіл суспільних ролей між статями. За висновками науковців, «гендерні стереотипи заважають ефективному включенню жінок у різні сфери життєдіяльності, в тому числі й у політичне управління суспільством» [6, с. 171]. Наявність протилежних тенденцій у поглядах науковців на традиційні уявлення про роль і місце української жінки у суспільстві свідчить про необхідність подальших досліджень цієї проблеми.

Гендерні особливості економічних відносин

До середини 1970-х років гендерна тематика суперечила традиційним соціологічним підходам, які розглядали працю (роботу) як чоловічу справу. Феміністки змістили акцент, заявивши, що розуміння роботи як чогось, що виконується поза домівкою і за плати, описує чоловічу реальність. Неоплачена домашня праця хоча й непродуктивна, але соціально необхідна (без неї соціум не може вижити), і тому має вважатися роботою. Це тема робіт зарубіжних дослідників Е. Кеслер-Херіс, Р. Колінза, Д. Хубер, Л. Ржаніциної, М. Карташової, Л. Ніколаєвої, Н. Новосьолової, П. Диніна та ін.

Е. Кеслер-Херіс у роботі «Жіноча праця і соціальний порядок» аналізує майже столітній процес включення жінок Америки до ринку праці. Вона використовує марксистську ідею щодо промислової резервної армії праці, яка може бути використана на ринку робочої сили, коли у цьому постає необхідність, і відкликана з нього, коли потреба в цьому зникає. Жінки вступають на ринок праці за нерівних з чоловіками умов і експлуатуються інакше, ніж чоловіки, адже «напруження, що виникає між сімейною та виробничою роля-

ми, історично вирішувалася по-різному, з різними наслідками для жінок» [9, с. 173-174]. Поширена думка, що жінки самі обирають менш «вимогливі» види зайнятості через конфлікт з їх домашніми обов'язками. «Зміни жіночої участі на ринку праці потрібно розуміти і як функцію сімейної ідеології, тобто розподіл чоловічих і жіночих ролей у сім'ї. Ця ідеологія виникає як із об'єктивних потреб сім'ї, так і складних потреб суспільства, пов'язаних зі змінами в економіці. Спосіб включення жінок у склад робочої сили завжди передбачає ідеологічне виправдання соціального устрою та конкретних потреб у робочій силі. Разом вони створюють частину тієї складної реальності, яка перетворюється в класову стратифікацію працюючих та непрацюючих жінок та в спеціальну політику» [9, с. 187].

Е. Кеслер-Херіс аналізує жіночу працю в контексті економічних потреб та взаємини між працею поза домівкою і функціями сім'ї, які змінюються.

Дж. Хубер у своїй праці «Теорії гендерної стратифікації» розглядає останню в контексті універсальної соціальної стратифікації та поділу праці. «Гендерна стратифікація є підсистемою соціальної стратифікації. Теорія стратифікації має починатися з вивчення того, що чоловіки і жінки роблять кожного дня для забезпечення себе їжею, одягом та дахом над головою в контексті організації праці залежно від необхідних для цього засобів. Вона також має враховувати фізичні умови, які впливають на якість життя людини: клімат, землю, температуру та інші екологічні змінні. ...Хоча значення таких чинників часто применшується у зв'язку з поширеним переконанням у тому, що головною рушійною силою суспільства є особисті взаємини людей, тим не менше з самого початку багато соціологічних аналізів експліцитно або імпліцитно підкреслювали важливість екології та технології» [9, с. 83].

В Україні проблеми участі жінок у трудових ресурсах та розвитку економіки досліджують І. Багрова, Т. Власенко, Т. Журженко, Е. Лібанова, В. Московченко, Т. Ткачук, Л. Стефаненко, Л. Рибіна, Л. Чуйко, Г. Шестопалов, Л. Яковенко та ін.

Е. Лібанова, здійснюючи аналіз становища української жінки на ринку праці, доходить висновку, що проблема жіночої зайнятості в Україні є надзвичайно гострою та має певні особливості, обумовлені специфікою сучасної соціально-економічної і демографічної ситуації, з одного боку, і традиціями українського суспільства, наявністю певних матриархальних настанов у внутрішньосімейному бутті – з іншого. Незважаючи на стрімке скорочення народжуванос-

ті, що становить загрозу існуванню українського етносу, державна політика і громадська думка повинні виходити з безперечного пріоритету права вибору кожною жінкою своєї власної долі. Будь-який економічний або адміністративний тиск неприпустимий [10, с. 110].

Л. Чуйко в роботі «Концепція реалізації зайнятості і сімейних орієнтацій жінок у контексті реформування суспільства» наголошує: «Поza економічною незалежністю жінка не може реалізувати повною мірою свою особистість і бути по-справжньому вільною ні в суспільстві, ні в сім'ї. Тому одним із головних методологічних підходів до вирішення багатогранних проблем жінок є їх залучення у сферу трудової зайнятості згідно з урахуванням дитородної функції та ергономічних вимог до режимів і умов праці, а також орієнтацій самих жінок» [10, с. 112].

Гендерні аспекти економічних відносин досить часто досліджуються державними установами та міжнародними агенціями, але вони потребують окремих ґрунтовних розробок економістів та соціологів.

Підсумовуючи, варто зазначити, що кожен з авторів, роботи яких проаналізовані, зробив спробу відповісти на філософське, але й цілком практичне питання: як біологічна відмінність перетворюється на соціальну нерівність? Концептуальною основою всіх досліджень стало уявлення про соціальну конструкцію статі («гендер») як елемент культури у системі соціальної стратифікації. Логіка нашого дослідження відображає розвиток основних об'єктів гендерної теорії: гендерні дослідження починалися з постановки питання про роль і взаємозв'язок біологічних та суспільних причин статевої нерівності; потім інтерес змістився до теорій, які охоплюють дві сфери реалізації – сексуальність й економіку. На початку 90-х років гендерна теорія перейшла до розгляду таких суспільних проблем, як порнографія, генна інженерія, концепції репродуктивних прав і медичні питання відтворення. Вагомим здобутком гендерної теорії є те, що вона залучила до дискусії проблеми взаємозв'язку між оплачуваною і неоплачуваною працею, виробничою та домашньою роботою, роботою і дозвіллям. Полеміка про домашню працю допомогла висвітлити, що взаємини у середині родини будуються на економічній основі [11].

Таким чином, гендерна рівність означає рівну оцінку суспільства схожого та відмінного між чоловіками та жінками, а також змінність ролей, які вони відіграють.

Основні гендерні категорії та поняття ґрунтуються на тому, щоб інтереси та досвід жінок і чоловіків стали обов'язковим критерієм

при розробці загальних концепцій і стратегій суспільного розвитку, їх впровадженні у життя, виконанні програм у соціальній, політичній, економічній й культурній сферах. У цьому сенсі гендер є особливо важливим напрямом у соціально-філософських науках, зорієнтованим на формування й втілення політики гендерної рівності незалежно від статі, можливостей самореалізації особистості в різних сферах суспільства. Впровадження теоретико-методологічної бази і практики гендеру є важливим питанням соціальної справедливості. Воно необхідне для забезпечення рівноправного та стійкого людського розвитку шляхом реалізації найбільш результативних і ефективних заходів з гендерної рівності.

Література:

1. Гендерні відносини на сучасному етапі: стан і проблеми: Монографія / В. В. Шконда, А. В. Кальянов. – Донецьк : Норд-Прес, 2010. – 287 с.
2. Lauretis Teresa De. Technologies of Gender: Essay on Theory, Film and Fiction. – Bloomington, 1987.
3. Бодрийяр Ж. Система вещей / пер. с фр. С. Зенкина. – М. : РУДОМИНО, 1999. – 219 с.
4. Лорбер Д. Пол как социальная категория. // Альманах «Thesis». – 1994. – Вып. 6.
5. Жінки України: сучасний статус і перспективи: міжнар. наук.-практ. конф., Одеса, червень. – Київ : ІСДО, 1995. – 384 с.
6. Формування гендерного паритету в контексті сучасних соціально-економічних перетворень: матеріали міжнар. наук.-практ. конф., Київ, грудень. – Київ: Держ. інститут проблем сім'ї та молоді: Укр. ін-т соц. досліджень, 2002. – 222 с.
7. Гендерні аспекти державної служби : монографія / М. Пірен, Н. Грицяк, Т. Василевська, О. Іваницька. – Київ : Основи, 2002.
8. Кісь О. Моделі конструювання гендерної ідентичності жінки в сучасній Україні // Незалежний культурологічний часопис «І». – 2003. – Число 27. – С. 37–58.
9. Антология гендерных исследований: Сб. пер. / сост. и коммент. Е. И. Гаповой и А. Р. Усмановой. – Минск : ПроPILEI, 2000.
10. Жінка і демократія: Матеріали міжнар. наук.-практ. конф., Київ, червень. – 1995 р. – Київ: Жіноча Громада, 1995. – 182 с.
11. Грицяк Н. В. Базові концепції та ідеї гендерної теорії // Стратегічні пріоритети. – 2006. – № 1. – С. 79–87.

Рецензент – доктор філософських наук, професор П. М. Ємельянова